

Gönderim Tarihi: 29.04.2015 Kabul Tarihi: 31.07.2015

HAREM BÖLGESİNE GİRİŞİN YASAKLANMASI MESELESİ

(Tevbe 28. ayetin Anlamı Bağlamında)

Süleyman KAYA*

THE ISSUE OF PROHIBITION OF ENTRY INTO THE HAREM DISTRICT

(In the Context of at-Tauba, 28)

Öz

Bu makalede, Tevbe suresi 28. ayet bağlamında Harem bölgesine giriş yasağı ele alınmıştır. İnzâl dönemi göz önünde bulundurularak sîret-nüzûl ilişkisinden hareketle söz konusu ayetin anlam alanı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple ayetle ilişkisi nispetinde tarihi arka plan kısaca verilmiştir. Yasağın zamanlamasının Kur'ân açısından önemini ortaya koyabilme adına Huneyn ve Tebük savaşları üzerinde fazlaca durulmuştur. Ayette geçen “*Mescid-i Haram*” ve “*Müşrik*” kavramlarının anlam alanları alana kaynaklık eden eserlerden hareketle açıklanmıştır. Yasağın başlama zamanı çerçevesinde dile getirilen tartışmalar da göz önüne alınarak ayetin anlam alanı ortaya konulmaya gayret edilmiştir. Çalışmamızda yasağın alanını genişletmenin ayetin anlamına ve Kur'ân'ın ruhuna uymayacağı tespit edilmiştir. Yine söz konusu ayeti anlamı dışına taşıyacak şekilde yorumlamanın radikal sonuçlar doğuracağı, toplumlar arası ilişkilerde sıkıntıya yol açacağı, art niyetli yaklaşımlara Kur'ân'a karşı eleştiri zemini hazırlayacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Harem, Müşrik, Nüzûl, Siyer, Yasak.

Abstract

In this article, prohibition of entry into the Harem district has been dealt with in the context of at-Tauba, 28. By taken into account of the revealed period, starting from relationship between sira and revelation, context of the related verse has been tried to be determined. Therefore, the historical background has been briefly explained in the proportion of the relationship to the verse. In order to demonstrate of the importance of the prohibition time in terms of the Quran, it has been overly focused on Battle of Hunayn and Tabuk. The context of *Mascid-i Haram* and *Mushrik* has been stated through the classical books in the field.

---

* Yrd.Doç.Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, e-posta: suleymankaya@ibu.edu.tr

Considering of the discussions raised in the framework of the starting time of the prohibition, context of the verse has been tried to be introduced. In our work, it has been understood that making expansion upon scope of the prohibited area does not match for meaning in accordance with the verse and spirit of the Quran. In addition, it has been concluded that if the related verse is interpreted apart from the context, then it is able to cause the radical consequences, create problems at inter-communal relations and prepare a criticism ground for people having malicious approach against the Quran.

Keywords: the Quran, Harem, Mushrik, Revelation, Sira, Prohibition.

I. Giriş

Kur'an'ın yirmi üç yılı aşan inzâl sürecini takip ettiğimizde gördüğümüz değişim ve gelişimin veya konularına göre ayetleri bir araya getirdiğimizde ortaya çıkan izlenebilir mantıkî sürecin Siyer'in¹ ortaya koyduğu peygamberlik süreciyle içerik olarak örtüştüğünü görürüz. Bu, inzâl süreci ile tarihî süreç arasında dikkate almamız gereken bir yönün olduğunu gösterir (Câbirî, 2008: I, 17; Demirci, 2000: 193; Erten, 2013: 12). Dolayısıyla Kur'an'a salt nazarî bir belge olarak değil, bu anlamda bir yönüyle nüzûl dönemindeki olaylarla ilişkisi olan bir metin olarak da bakmalıyız (Fazlur Rahman, 2000: 58). Meselâ, zihâr, liân, köle-cariye, çok eşlilik, savaş sahneleri vb. ile ilgili ayetlerin o dönemle doğrudan ilintili konuları ele aldığını görürüz. Yine Müşriklerin, *“Bu nasıl bir peygamber?!.. Baksanıza, o da bizim gibi yiyip içiyor, çarşı pazar dolaşiyor... Kendisine refakat edecek bir melek gönderilse de tebliğ ve uyarısını onunla birlikte yapsa ya! Allah tarafından bir hazine verilseydi veyahut hiçbir emek harcamadan ürün aldığı tılsımlı bir bağı-bahçesi olsaydı...”* (Furkân 25/7, 8) eleştirilerine karşı aynı sure içerisinde peygamberlerin de yiyip içen, çarşı-pazar dolaşan insanî özellikleri sahip kişiler olduğu hatırlatılmaktadır. Onların bu şekildeki yaklaşımlarına, *“O kâfirler/müşrikler, ‘Kur'an toptan bir kerede indirilse, olmaz mıydı?!’ diyorlar. (Ey peygamber! Sen bu tür lüzumsuz laflara hiç kulak asma). Zira biz senin yüreğini güçlendirmek için Kur'an'ı böyle kısım kısım, ara ara indiriyoruz (ki müşriklerin eza ve cefalarından bunaldıkça*

---

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilimdalı, e-posta: suleymankaya@ibu.edu.tr

¹ Siyer ve Sîret'in Hz. Peygamber'in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanıldığını hatırlatıp, bizim burada daha çok peygamberlik dönemini vurguladığımızı belirtmek isteriz. (Bkz. Fayda; 2009: XXXVII, 319).

Kur’ân’dan güç alıp tevhid mücadelesi azim ve kararlılıkla sürdürüresin.)” (Furkân 25/32) şeklinde cevap verilmektedir. Ayetlerde verilen bu diyalog da vahiy sîret ilişkisini gösteren bu tür örneklerdendir. Ayrıca Kur’ân’da yer alan “يسئلونك” “*sana soruyorlar*” (Bakara 2/189, 215, 217; Enfâl 8/1; bkz. Abdülbâkî, 1984: 338) ve “يستفتونك” “*senden fetva istiyorlar*” (Nisâ 4/127, 176) ifadelerinden sonra gelen “قل” “*(şöyle) cevap ver*” ifadesi de toplumla vahyin diyalektik ilişkisini gösterir. Sürecin bu şekilde işlenmesinin hikmeti ise “*Ayrıca biz Kur’ân’ı insanlara zaman içinde kısım kısım okuman ve böylece onların daha iyi anlayıp kavramalarını sağlaman için peyderpey indirdik*” (İsrâ 17/106) ayetiyle açıklanmaktadır. Demek ki Kur’ân’ı anlamada meselenin bu yönünü dikkate almak gerekmektedir.

Bundan dolayıdır ki, dönemi sîret verileriyle birlikte izleyip vahyin hitap ettiği topluma hangi aşamalarda müdahale ettiğini ve bu müdahalenin neticelerinin neler olduğunu birlikte analiz edebilirsek ilâhî Kelâm’ın hikmetini daha iyi çözümleyebilmemiz ve hayatımıza yönelik verdiği mesajı daha sağlıklı anlayabilmemiz mümkün olacaktır. Aksi halde hitap ettiği toplum tarafından nasıl anlaşıldığını ve süreç içerisinde onun hayata müdahalelerinin ne ifade ettiğini yeterince analiz edemediğimiz Kur’an’dan bugün gerektiği şekilde faydalanabildiğimizi söyleyemeyiz. Bu sebeptendir ki Tefsir ilminde esas olan şeyin, gücümüz nispetinde Kur’an’ın cümle ve kelimelerinin hitap ettiği toplum tarafından nasıl anlaşıldığını ve bu anlamlandırmanın yaşayan hayatla ilişkisini tespitte çalışmak ve aradaki hikmeti yakalayarak günümüze taşımak olduğu belirtilmiştir (Zerkeşi, Tarihsiz: 13; Zerkânî, 1996: II, 6). Bunlardan çeşitli sebeplerle ve çeşitli şekillerde uzaklaşıldığında ise yanlış anlamaya kapı aralmış oluruz (Paçacı, 2012: 145). Dolayısıyla ayetlerle dönemin olayları arasındaki bağı ne denli netleştirebilirsek Kur’an’ın yeni bir toplum inşa etme sürecinde çeşitli aşamalardaki müdahale/yönlendirme/rehberlik serüvenini o ölçüde daha net okuyup anlamlandırabilir ve bugüne taşıyabiliriz. Bunun içindir ki, dönemin dinî, içtimai, siyasi, kültürel ve iktisadî yönünü göz önünde bulundurarak her bir sure ve pasajı Kur’an’ın bütünlüğü içerisinde anlamaya çalışmak son derece önemlidir. Câbirî’nin deyimiyle bu yöntem bir yönüyle “Kur’an’ı Siyer ile Siyeri de Kur’an ile birlikte okuyup yorumlama” çabasıdır (Câbirî, 2008: I, 18).

Konu edindiğimiz Tevbe suresinin yirmi sekizinci âyeti inzâl edildiği dönem ve içerik itibarıyla sîret-nüzûl ilişkisi mutlaka göz önünde bulundurulacak ele alınması gereken ayetlerden birisidir. Çünkü ilgili âyetin yer aldığı Tevbe suresinin tamamının, arada başka bir sureye ait

herhangi bir âyet inmeksizin (İbn Âşûr, 1984: X, 97) Mâide suresinden sonra Nasr suresinden önce Hicrî dokuzuncu yılda Medîne’de inzâl edildiği kabul edilmektedir. (İbn Âşûr, 1984: X, 97; Yazır, Tarihsiz: IV, 2441; Derveze, h.1383: IX, 338; Duman, 2006: III, 626; Hüseyin Mu’nis, 1990, s. 150; (<http://kuran.diyaret.gov.tr/Kuran.aspx#104:1>) Erişildi, 187).² Surenin içeriği ise tümüyle o dönemde meydana gelen olaylarla ilişkilidir. Yine ele aldığımız âyet, kronolojik olarak daha sonra nazil olduğu kabul edilen, ama önemine binaen peygamberimiz tarafından surenin baş tarafına yerleştirilen ayet gurubu içinde yer almaktadır. (Bâzergan, 1998: 152; Mevdûdî, 1991: II, 192). Nitekim surenin bu kısmında Müslümanlarla müşrikler arasındaki ilişkinin o dönemde geldiği nokta ele alınmakta, bir bildiri olarak sunulmakta ve müşriklere yönelik ültimatom niteliğindeki yaptırımlar açıklanmaktadır. (Beydâvî, Tarihsiz: III, 80; Nesefî, Tarihsiz: III, 80; Yazır, Tarihsiz: IV, 2444; *Kur’ân Yolu*, 187).

Hicrî dokuzuncu yılda Hz. Ebû Bekir rehberliğinde gerçekleştirilen hac ibadeti esnasında Arafat veya Mina’da Hz. Ali tarafından ilan edilen bu bildiri (İbn İshâk, 2004: II, 623; Mukâtil, 2002: II, 165; Buhârî, 1422: VI, 65; Bkz. Zeccâc, 1988: II, 430; Taberî, 1995: X, 88-97; İbn Atıyye, 2001: III, 7; Beydâvî, Tarihsiz: III, 79) Kur’ân’da geçtiği şekliyle temelde iki önemli unsur içermektedir. Bunlardan birincisi müşriklerle ilişkili olarak antlaşmalarda geline son durumun ortaya konulmasıdır (Bkz. Tevbe 9/1-8). İkincisi ise konu edindiğimiz ayette (Tevbe 9/28) ifade edildiği gibi müşriklere “Mescid-i Haram’a giriş yasağı” getirilmesidir. Hz. Ali tarafından okunan bu bildirin dört madde şeklinde tasnif edildiğini görmekteyiz: 1- Müşriklerin Mescid-i Haram’a girişlerinin yasaklanması. 2 – Müşriklerle var olan antlaşmaların feshedilmesi. 3- Müşriklerin Kabe’yi eski geleneklere göre ziyaret edemeyecek olmaları. 3- Müminlerden başkasının cennete giremeyeceği (Ebû Bekr 1409: III, 332;

---

² Zerkeşî en son inen surenin Mâide olduğu, Tevbe suresinin ise ondan hemen önce indiği kanaatindedir. Ancak Tevbe suresinin son inen sure olduğunu kabul edenlerin olduğunu da ifade etmektedir. Bkz. Zerkeşî, Burhân, I, s. 194. Suyûtî ise sure sıralamalarını Tâbiin ulemasından Câbir b. Zeyd’in şîirinden aktarır. Bu şîire göre Tevbe suresi son inen suredir. Şiirde Mâide5/3. ayetin Tevbe suresinden sonra indiğinin zikredilmesi buradaki ihtilafın son inen sure ile son inen ayet tartışmalarının birbirine karıştırılmış olmasından kaynaklandığı izlenimini vermektedir (Bkz. Suyûtî, 1996: I, 82,83). Neticede bu noktadaki ihtilafın makalemiz açısından önemi yoktur. Yine ele aldığımız konuyu etkilemeyecek olsa da surenin son iki ayetinin Mekke’de indiğiyle ilgili bazı görüşlerin olduğunu da burada belirtelim (Bkz. Beydâvî, tarihsiz: III, 77; Hâzin, Tarihsiz: III, 77).

Ahmed b. Hanbel, 2001: I, 183; Tirmîzî, 1975: III, 213, V, 276; Taberî, 1995: X, 84,85; El-Cessâs, Tarihsiz: III, 78; Zemahşerî, Tarihsiz: II, 138; Beydâvî, Tarihsiz, III, 80; Hâzin, Tarihsiz, III, 81; İbn Âşûr, 1984: X, 99; Derveze, h. 1383 IX, 345).

İlan edildiği dönem, ilanının yapılışı ve içeriği bakımından ultiमत niteliği taşıyan bu bildirin (Yazır, Tarihsiz: IV, 2446) en önemli unsurlarından birisi konu edindiğimiz “*harem bölgeye girişin yasaklanması*” meselesidir. İlgili ayette getirilen yaptırımın birlikte inzâl edildiği kabul edilen gurup içerisinde yer alan diğer ayetlerde bahsi geçen tamamlayıcı unsurlarıyla, özellikle de “*Haram aylar çıkınca müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, onları hapsedin ve onları her gözetleme yerinde oturup bekleyin. Eğer tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verilerse artık yollarını serbest bırakın. Allah yarlıgayan, esirgeyendir.*” âyetiyle birlikte sîret-nüzûl ilişkisi açısından zamanlaması, kapsam alanı ve gerekçesi göz önünde bulundurularak ele alınması gerekmektedir. Konu edindiğimiz ayetin içinde yer aldığı ayet gurubuyla bağlantısı (siyak-sibak) ve sîret-nüzûl ilişkisi göz ardı edilirse yanlış yorumlara gidilebilecektir (Özel, 1993: VII, 530; Yaman, 2009: 190). Bu sebeplerdir ki, bildirin önemli bir yönünü oluşturan “*Mescid-i Haram’a giriş yasağını*” sîret olaylarını da dikkate alarak analiz edip, yasaklamanın kimleri kapsadığını ve alan olarak nereye tekabül ettiğini netleştirmemiz gerekmektedir.

II. Harem’e Girişin Yasaklanması

Tevbe suresinin ilk 30-40 ayeti Hicrî dokuzuncu yılda Hz. Ebû Bekir rehberliğinde yapılan ilk hac ibadeti ifa edilirken peygamberimizin talimatıyla Hz. Ali tarafından Arafat’ta veya Mina’da tüm kesimlere duyurulmuştu (Taberî, 1995: X, 88; Cessâs, Tarihsiz: III, 78, 80; İbnu’l-Cevzî, Tarihsiz: III, s. 396; Duman, 2006: III, 551). Müşrikler, hac ibadetlerine cahiliye adetleri ile devam ettiklerinden dolayı Peygamberimiz o yıl hacca katılmamıştı (Taberî, 1985: X, 80; Mevdûdî, 1991: II, 204; Derveze, h. 1383: IX, 3). Dolayısıyla bildiri Hz. Ali okumuştur. Hz. Ebû Bekir hac emiri iken ilanının Hz. Ali tarafından yapılmış olmasının nedeni ise Arap geleneğinde yapılan bir antlaşmanın ya bizzat antlaşmayı yapan veya birinci derecede yakını tarafından feshedilebilecek olmasından kaynaklanmaktaydı (Ebû İshâk, 1988: II, 428; İbnu’l-Cevzî, Tarihsiz: III, 392). Biz, bildirin ahitlerle ilgili

kısmına girmeden³ Harem'e giriş yasağının zamanlaması, kapsamı, gerekçesi ve meydana getirdiği endişeler çerçevesinde değerlendirmelerde bulunacak ve bu bilgilerin ayeti anlamada sağladığı katkıyı ortaya koymaya çalışacağız.

A- Yasağın Zamanlaması

Tövbe/Berâe suresinin farklılık arz eden en önemli yönlerinden birisi, muhtevasının tamamen o yıl Medine ve civarında gelişen olaylarla ilişkili olmasıdır (Hüseyin Mu'nis, 1990: II, 150). Surede, Hz. Ali'nin yaptığı ilandan kısa bir süre önce meydana gelen Huneyn ve yaklaşık dokuz ay gibi kısa bir zaman sonra Tebük gibi Müslümanların biri müşriklerle diğeri Bizansla yaptıkları döneme damgasını vuran iki seferden bahsediliyor olması konumuz açısından ayrı bir değere haizdir. Burada Kur'an'ın nüzûl sürecinde gözettiği stratejiyi ve tedricen inzâlindeki hikmeti görmek mümkündür. Çünkü özellikle Huneyn'in hemen ardından gerçekleştirilen Tebük seferi Müslümanların Arap yarımadasındaki hâkimiyetlerini perçinleştirdiklerinin ciddi bir göstergesidir (Mahmudov, 2010: 313). "*Harem bölgeye girme yasağı*" ilanı bu seferleri müteakiben yapılmıştır. Dolayısıyla ele aldığımız ayeti anlamaya katkı sağlaması bakımından sîret-nüzûl ilişkisi bağlamında kısa bir arka plan değerlendirmesi yapacak, ilgili ayetin nüzûl ortamıyla ilişkisini bu açıdan analiz etmeye çalışacağız. Surenin özel bir bölümünü teşkil eden Huneyn ve Tebük seferleriyle ilgili kısmını bu çerçeveye ilişkisi bağlamında değerlendirmekle yetineceğiz.

Vahyin inzâl sürecini hicreti esas alarak Mekkî ve Medenî şeklinde ikili bir tasnife tabi tutarak değerlendirmek Kur'an İlimleri geleneğinde kabul gören bir yaklaşım tarzı olmuştur (Gözeler, 2009: 81). Ancak hicretten önceki dönem, vahyin içeriğine dayanarak farklı sınıflandırmalara tabi tutulsa da (Câbirî, 2008: I, 23; III, 5) bir hazırlık ve tecrübe dönemi olarak kabul edilmiştir. Bu dönemde İslam topluluğu henüz bir devlet şeklini almamış, siyasi ve idari bir yapılanma olmamıştır. Yine bu süreçte hicretten sonraki döneme ciddi anlamda etkisi olan ve İslâm devletinin oluşumuna adeta zemin hazırlayan iki akabe biâtı dışında dış/haricî siyasetle ilgili de açılımdan söz etmek pek mümkün değildir (Hamidullah, 1985: 26; Kur'an Yolu: 193). Bunun için hicret sonrasında savaşa izin verilene kadar yaklaşık yetmiş ayetle Kur'an Müslümanlara hep sabrı tavsiye etmiştir (Câbirî, 2000: 108). Buna mukabil Medine'ye hicretten

---

³ Bildirinin ahitlerle ilgili kısmı makalemizin sınırlarını oldukça aşacağından kapsam dışı bırakılmıştır.

sonra geçen yaklaşık on yıllık dönem sadece bir “*tebliğ dönemi*” değil, aynı zamanda İslâm medeniyetinin ilk siyasi teşekkülünün de temelini atıldığı “*kuruluş dönemi*” özelliği taşımaktadır (Ünver, 2002: 14). Nitekim hicretin ilk yıllarında yapılan sözleşmelerle Yahudi ve diğer guruplarla kurulan ilişkiler (Fazlur Rahman, 2000: 46) ve müşriklere yönelik düzenlenen seriyyeler ileriye yönelik taktik altyapısının hazırlanması anlamına gelmektedir. Çünkü stratejik yönelişi teorik olarak ortaya konmuş mücadelenin küçük muharebeler şeklindeki taktik altyapısı önceden yapılmış ince bir planlamayla temellendirilmesi gerekmektedir (Davutoğlu, 2009: 31). Peygamberimizin Medine’ye hicretinden sonra bizzat komutan olarak katıldığı yaklaşık yirmi dokuz gazve, organize ettiği doksan bir seriyye ve gönderdiği diğer birlikler daha başlangıçtan itibaren Medine’yi İslâm’ın merkezi haline getirme isteğinin göstergeleridir (Hüseyn Mu’nis, 1990: 151; Mahmudov, 2010: 449).

Peygamberimizin hicretten sonra yaptığı ilk stratejik girişimlerden birisi de Kızıl denizle Medine arasında Kureyş’in özellikle yaz aylarında ticaret amaçlı kullandığı Şam ve Mısır ticaret güzergâhı üzerinde yaşayan Medine civarındaki Cüheyne, Damre ve Gıfar kabileleriyle sözleşmeler yaparak geçişleri kontrol altına almak olmuştur (Hamidullah, 1985: 27; Mahmudov, 2010: s. 50-57). Hicretin daha ikinci senesinde Abdullah b. Cahş komutasındaki küçük bir seriyyeyi Mekke-Taif arasında seyreden Kureyş’in ticaret akışını gözetlemek için görevlendirmiştir. Bakara 2/217. ayetin, bu seriyyenin Kureyş kerveniyle karşılaşması esnasında meydana gelen öldürme ve esir alma olayına karşı müşriklerin, “*Muhammed haram aylarında savaşıyor*” yaygarası sebebiyle nazil olduğu rivayet edilir. (Taberî, 1995: II, 472-478; Vâhidî, Tarihsiz: 70-72). Bunlar peygamberimizin Kureyş’in ticaret yollarını kontrol altına alma girişimine yönelik hamlelerdir. Daha sonraki dönemlerde Mekke civarında yaşayan Huzaa ve diğer bazı kabilelerle de müşriklerin hareket alanlarını daraltmaya yönelik antlaşmalar yapmıştır (Hamidullah, 1985: 27; Grabus, 2011: 32-120). Nihai hedef Kureyş’i teslimiyete ve İslâm’a girmeye ikna etmektir (Câbirî, 2000: 112).

Bedir, Uhut, Hendek savaşlarının ve bu savaşların her birinin akabinde yapılan antlaşmaları ihlal etmeleri sebebiyle Benî Kaynuka, Benî Nadir, Benî Kureyza Yahudileri’nin Medine ve civarından çıkarılmalarının getirdiği olumlu kazanımlara sadece atif yaparak özellikle Hendek savaşı sonrasında dengelerin kabileler nezdinde Müslümanlar lehine kırılma özelliği gösterdiğinin altını çizmek isteriz. Hendek savaşına katılan Amr b. As, savaştan sonra Mekke’ye döndüğünde Kureyş’i toplayarak şöyle demişti: “*Bildiğiniz gibi Muhammed meselesinin her işin önüne geçtiğini*

düşünüyorum. Bence Necaşi'ye katılalım. Muhammed bize üstünlük sağlarsa Necaşi'nin yanında oluruz. Kavmimiz üstün gelirse de onlardan zarar gelmez." Bunun üzerine hediyelerle birlikte Necaşi'ye gittiler. Necaşi Amr b. As'ı Müslüman olmaya ikna etti. Dönüş yolunda Halid b. Velid ve Muğire el-Mahzûmî ile karşılaştılar. Halid'e nereye gittiğini sordu. O da "*Vallahi artık yol belli olmuştur.*" diyerek birlikte Medine'ye geldiler ve Müslüman oldular (İbn Hişâm, Tarihsiz: III, 276; Câbirî, 2000: 116). Bu olay Hendek savaşı sonrası dengelerin Müslümanlar lehine dönmeye başladığının en önemli habercisidir. Burada önemli kırılma noktalarından birisi de Hudeybiye antlaşmasıdır. Peygamberimizin m. 628 yılında 1400 sahabeyle umre yapmak amacıyla çıktığı yolculuğunun müşrik Araplar tarafından Mekke yakınlarında engellenmesi sebebiyle çeşitli müzakereler sonucu yapılan Hudeybiye antlaşmasına kadar Müslümanlar devletleşerek Arabistan'ın üçte birine hâkim olmuş olsalar da antlaşmanın sağladığı nisbî barış atmosferi içerisinde hâkimiyet alanlarını geliştirme imkânı kazandılar (Mevdûdî, 1991: II, 192). Müslümanlar Bizansla (Rumlar), Farslılarla (Sâsâni) ve onların hâkimiyetinde olan Habeşlilerle, Gassânilerle; Bahreyn, Umman, Yemen Necran, Hadremevt gibi farklı bölgelerde yaşayan topluluklarla Hudeybiye musalahası sonrasında siyasi bir ilişki başlatmışlardı (Hamidullah, 1985: 27). Medine'yi güneyden güvenlik altına alan bu antlaşmanın sağladığı imkân sebebiyle Hayber fethedilebilmişti. Bunun akabinde Mekke'nin fethinin zemini oluşmuş, Müslümanlar 630 tarihinde on bin kişilik bir ordu ile savaş yapmaksızın Mekke'nin fethini gerçekleştirmişlerdi (İbn Sa'd, Tarihsiz: II, 127; Apak, 2014: 299-301). Bu fetih müşriklerin bel kemiğini kırmıştı. Yine fetihle birlikte Kureys'in çoğu Müslüman olmuş, civar kabilelerin müşrik Kureys'e olan güvenleri tamamen sarsılmış, Müslüman topluma yönelik güven ve yönelim iyiden iyiye artmıştı (İbn Kesîr, 1984: VIII, 533). Bu endişeden dolayıdır ki Arapların en büyük kabilelerinden olan Hevazin ve Sakîf kabileleri ile onlara bağlı diğer kabileler aralarında ittifak yaparak Müslümanlara karşı son bir hamle olarak Huneyn savaşına hazırlandılar (Vakîdî, 1989: III, 885; İbn Âşûr, 1984: X, 156).

1. Huneyn

Mekke'nin düşmesinden sonra yapılacak bu savaşı müşrikler kendileri için ölüm kalım savaşı addetmişler, mutlaka kazanmaları gerektiğini göstermek için yanlarına hanımlarını, çocuklarını ve tüm değerli eşyalarını almışlardı (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 437; Mahmudov, 2010: 294). Eğer bu savaşta galip gelir ve Müslümanları Mekke'den atabilirlerse

Kureyş'in kaybettiği nüfuzu kazanacaklardı. Özellikle Hevazin kabilesi reisi Mâlik b. Avf'ın çocuklarına böylesine bir anı bırakma hevesi içinde olduğu rivayet edilmektedir (Kur'ân Yolu, 190).

Durumun farkında olan Peygamberimiz, Mekke fethinden sonra on beş günlük süre zarfında hazırlıklarını tamamladı ve Hicrî sekizinci yılda 6-8 Şevval/27 Ocak 630 tarihinde Huneyn'e doğru yola çıktı (Vakıdî, 1989: III, 889). Müslümanlar on iki bin kişiydiler. Bunlardan on bini Mekke'nin fethine katılanlardan oluşmaktaydı. İki bini fetihden sonra Müslüman olanlardandı (İbn İshâk, 2004: I, 551; İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 440). Safvan b. Ümeyye'nin de içlerinde bulunduğu altmış kadarı ise hala müşrikti (Vakıdî, 1989: III, 889,890; İbn Sa'd, Tarihsiz: II, 139). Benî Süleym kabilesi ile yeni Müslüman olan iki bin kişi Hâlid b. Velîd komutasında ordunun önünden gidiyorlardı. *“Andolsun ki Allah, birçok yerde (savaş alanlarında) ve Huneyn savaşında size yardım etmişti. Hani çokluğunuz size kendinizi beğendirmiş, fakat sizi hezimete uğramaktan kurtaramamıştı.”* (Tevbe 9/25) şeklinde belirtildiği gibi bu sayısal çokluk Müslümanları hem gurura hem de tedbirsizliğe sevk etmiş, yine ayetin devamında açıklandığı üzere yeryüzü bütün genişliğine rağmen Müslümanlara dar gelmiş ve bozguna uğrayarak kaçmaya başlamışlardı.

Bu haber Mekke'ye ulaştığında yeni Müslüman olmuş birçok kimsenin düşüncesini değiştirdiği ile ilgili rivayetler dengelerin bıçak sırtında olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir (İbn İshâk, 2004: I, 554; İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 443; Ateş, Tarihsiz: IV, 49). Yaşanan bu paniğe rağmen Müslümanlar peygamberimizin çağrısına cevap vermiş ve toparlanmışlar, *“Sonra Allah, Resûl'ü ile müminler üzerine sekînetini (sükûnet ve güven duygusu) indirdi, sizin görmediğiniz ordular/melekler göndermiş ve böylece o kâfirlere hak ettikleri cezayı vermişti. İşte Allah kâfirleri böyle cezalandırır.”* (Tevbe 9/26) şeklinde ifade edildiği gibi zaferi elde etmişler ve akabinde Evtas ve Taif'e yönelmişlerdi (İbn İshâk, 2004: I, 563, 571; İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 478).

Peygamberimizin Huneyn'de alınan ganimetleri hemen dağıtmayıp Cîrane'de muhafazasını isteyerek Hicrî sekizinci yılı Şevval ayında on sekiz gün sürecek olan Tâif seferine devam etmesi ve oradan dönüşünde on gün bekledikten sonra ganimetleri dağıtması da dikkat çekicidir (İbn Sa'd, Tarihsiz: II, 141,145). Hurkus b. Züheyr'in ganimet dağıtımında peygamberimizi adaletsizlikle itham etmesi, bazılarının ganimetten fazla pay ayrılması üzerine Ensar'ın gösterdiği tepki Peygamberimizin yaptığı konuşmadan sonra sükûnete kavuşsa da iç bünyedeki toplumsal dalgalanmayı göstermektedir (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 496-501).

Hevazînliler, kısa bir müddet sonra peygamberimize gelerek küçüklüğünde Benî Saîd yurdunda kalmış olmasını, sütkardeşi Şeyma'nın aralarında bulunmasını da dile getirerek mallarının geri verilmesini ve esirlerin de serbest bırakılmasını istediler. Bu teklif ganimet paylaşımı yapıldıktan sonra gecikmeli olarak gelmiş olsa da, peygamberimizin Abdülmuttaliboğulları'nın payına düşen esirleri azat etmesi üzerine diğer Müslümanlar da esirleri serbest bıraktılar. Bu da Hevazînliler'in Müslüman olmalarına sebep oldu (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 488, 489; İbn Sa'd, Tarihsiz: II, 142; Hamidullah, 1981: 200).

Müşriklerin uğradığı Huneyn bozgunu ve akabinde gelişen olaylar bütün Arabistan'ın Müslümanların hâkimiyeti altına girme işini hızlandırdı. Nasr suresinde de belirtildiği gibi Kureyş müşrikleri taraftarı olan kabileler de artık Müslümanlar tarafına meyletmeye başlamışlardı (İbn Sa'd, Tarihsiz: II, 127; Sâbûnî, Tarihsiz: III, 615). Zaten bu kabileler Kâbe vesilesiyle değer atfettikleri Kureyş'in bir nevi iç mücadelesinde Müslüman veya müşrik taraftan kimin kazanacağını gözlüyorlardı. Mekke'nin fethiyle bu büyük ölçüde netleşmiş, Huneyn ve akabinde gelişen Taif seferiyle daha da kuvvetlenmişti. Biraz sonra ele alacağımız Tebük seferiyle de bu durum perçinlenecek ve şartlar, ayetin yaptırım ilanına müsait konuma gelecektir.

2. Tebük

Arap kabileleri üzerinde sağlanan bu hâkimiyetin bölgede de nüfuzunu hissettiren Sasani ve Bizans gibi iki kuvvetli dış güçten Bizans'a karşı hemen yapılacak Tebük seferiyle pekiştirilmesi, bununla hem içeriye hem de dışarıya yönelik gerekli mesajın verilmesi gerekiyordu. Hemen Tebük seferi hazırlıklarına başlandı. Seferin düzenlenme gerekçesiyle ilgili iki farklı rivayet olsa da (Vakıdî, 1989: III, 990; Apak, 2014: 354) peygamberimizin herhangi bir düşman hazırlığını haber almadan sefer hazırlıklarına başlaması daha makul gözükmektedir. Çünkü yeni alanlara açılan güçlerin kendilerini bağlayan sınır kavramını aşarak bir ön hat ve ufuk oluşturma çabası içine girmeleri gerekmektedir (Davutoğlu, 2009: 20). Bu sebeple Huneyn seferinden yaklaşık dokuz ay sonra Tebük seferine çıkmıştır (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 512). Sefer uzak bir mesafeye güçlü bir orduya yönelik yapılacağından, Peygamberimiz diğer seferlerin aksine, sefere çıkılacak yönü önemine binaen önceden açıklamış, "*(Ey müminler!) Hangi durumda olursanız olun, ister binekle ister yaya, ister zengin ister fakir, her hâlükârda savaş için seferber olun. Allah yolunda mallarınızı ve canlarınızı ortaya koyarak cihat edin. Çünkü*

eğer bilerseniz bu sizin mutlak hayrınızadır.” (Tevbe 9/41) ayetiyle bildirildiği gibi topyekûn bir seferberlik çağrısında bulunmuştu. Mekke ve civardaki tüm kabilelere haber salmış, orduya katkı sağlamalarını istemişti (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, s. 512; Vakıdî, 1989: III, s. 990; İbn Sa’d, Tarihsiz: II, s. 151). Nitekim sefere katkı konusunda gösterilen gayretler ile katılan asker sayısının otuz bine ulaşması tam bir seferberlik anlayışının hâkim olduğunu göstermektedir.⁴ Bu sefer öylesine ciddiyet arz ediyordu ki, Hz. Peygamber’in münafıkların savaşa katılımı engelleme görüşmelerini yaptıkları mekân olan Yahudî Süveylim’in evini ateşe verdirdiği rivayet edilmektedir (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 517). “*Ey iman edenler! Ne oldunuz ki, size “Allah yolunda sefere çıkın” denilince, yere çakılıp kaldınız...*” (Tevbe 9/38) ifadeleri gösterilen tereddüde ve özellikle münafıkların gösterdikleri tedirginlik, fitne ve engelleme çabalarına işaret ederken, takip eden ayetlerde bu tavrın Allah’a zarar vermeyeceğine vurgu yapılmıştır (Tevbe 9/39). Akabinde Hz. Ebû Bekir ile çıktığı hicret yolculuğunda Sevr mağarasındaki yardımın hatırlatılarak (Tevbe 9/40), “*(Ey müminler!) Gerek yaya olarak, gerek binek üzerinde Allah yolunda sefere çıkın. Mallarınızla, canlarınızla Allah yolunda cihat edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.*” (Tevbe 9/41) ayetinin gelmesi içinde bulunulan atmosferi ve sefere atfedilen önemi ortaya koymasından önemlidir. Bu seferberlikten sadece zayıflar, hastalar ve savaşta harcayacak bir şeyi olmayanlar muaf tutulmuşlardı (Tevbe 9/91).

Neticede Ekim 630’da otuz bin kişilik bir ordu ile yapılan bu sefer sonrasında Müslümanlar Arap yarımadasında hâkimiyetlerini iyice pekiştirmişlerdi (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 560).

Tebük seferi, iç bünyede ciddi bir arınmaya sebep olurken müşriklere yönelik de önemli bir mesaj içermekteydi. Münafıkların nifaklarının kaynadığı ve zirve yaptığı bir dönemde gerçekleşen bu savaş (Sezikli, 1994: 142) gerçek mümini münafıktan ayıracak mihenk taşı niteliğindedir. Münafıklar Tebük seferini bahane ederek içerde ve dışarda ihtilal gerçekleştirmek istiyorlardı (Yazır, Tarihsiz: IV, 2470). Bu hazırlığın kurumsallaşmaya yönelik yüzünü Kur’ân’ın “*müminlere zarar vermek, inkâr etmek, müminlerin arasına ayrılık sokmak*” (Tevbe 9/107) olarak nitelendirdiği *Mescid-i Dirâr* çerçevesinde gösterdikleri tutum ve davranışlardan anlayabiliriz (İbn İshâk, 2004: I, 608; Okumuş, 2014: 353-

⁴ Müslümanların ilk savaşı olan Bedir’de üç yüz olarak ifade edilen asker sayısının takip eden her seferde katlamalı olarak artıp bildiriden hemen önce yapılan Tebük savaşında otuz bine ulaşmış olmasının da üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğunu vurgulamak isteriz.

421). Savaşa çıkan askerin moralini bozacak söylentiler çıkarıyorlardı. Peygamberimizi kastederek, “*Heyhat, heyhat! Şu adama bakın! Şam kalelerini, köşklerini fethe gidiyor.*” diyerek birbirleri arasında konuşuyorlardı (Vakıdî, 1989: III, 995, 1003, 1004, 1010). Peygamberimiz, bu konuşmalara muttali olup “*şunları şunları konuştunuz*” diye söyleyince, “*Bizim konuşmamız senin ve ashabının hakkında değil ey Allah’ın Nebisi. Yolu kısaltmak için birbirimizle şakalaşıyorduk*” diyerek durumu idare etmeye çalışıyorlardı (Vakıdî, 1989: III, 1004). “*(Yine o münafıklar) O (her söyleneni dinleyen) bir kulaktır, diyerek peygamberi incitenler de vardır. De ki: O, sizin için hayır kulağıdır...*” (Tevbe 9/61) şeklinde ifade edildiği gibi, peygamberimiz hakkında çeşitli dedikodular yapıyorlar, vahyin haber vermesi endişesinden dolayı birbirlerini uyarıyor ve çekiniyorlar ama haberdar olması durumunda böyle konuşmadık şeklinde yemin ederek sıyrılmak istiyorlardı.

Sûrenin 16-24 ayetlerinde savaş sürecinde yaşanacak mümin münafık ayrıştırmasına vurgu yapılırken baba- oğul, kardeş, eş, hısım-akraba ilişkilerinin, elde edilen malın-mülkün kullanımında yapılacak tercihin de bu ayrıştırmada etkisine değinilmektedir. Artık bu aşamada Kabe’yi imar, hacılara su verme gibi fiilî çalışmalar bir tarafa, namaz, zekât gibi samimi göstergeleri yoksa îmanın, dil ile ifadesini bulsa bile herhangi bir anlam ifade etmeyeceği vurgulanmaktadır.

Tebük seferinde elde edilen mânevî zafer ve moral, Müslümanlara, Bizans ile uzun süren bir anlaşmazlığa girmeden önce Arabistan üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirecek bir imkân sağladı. Bölgede bulunan Arap kabilelerinin Müslüman olma sürecini izlediğimizde bu döneme kadar çoğu kabilenin Müslüman olduğunu; Tayy, Ezd, Kudaa, Sakif, Temîm kabilelerinin de bu aşamadan sonra sürece katıldıklarını görmekteyiz (İbn İshâk, 2004: I, 615-621; İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 538, 559). Bunun sonucunda Arabistan’ın hemen her yerinden gelen kabileler Nasr ve Hucurât surelerinde belirtildiği üzere peygamberimizin Tebük’ten dönüşünü sabırsızlıkla beklemeye başladılar.

Ayette bahsedilen Müslümanların ilk hac ibadeti sırasında tüm insanlara yönelik olarak “*Hacc-ı Ekber gününde Allah ve Rasûlünden insanlara bir bildiridir.*” (Tevbe 9/3.) şeklinde yapılan duyuru bu dönemde okunmuştu. Arabistan’ın her tarafından putperestlerin Müslüman olmak veya Müslümanlıklarını bildirmek üzere Medine’ye akın etmelerine sebep olan bu bildiri, Müslümanların Arabistan havzasında dinî, siyasi ve ictimâî yönden hâkimiyetlerinin ilanıydı (Kapar, 1994: 374, 375). Mescid-i

Haram'a girme yasağı bildirinin en önemli noktalarından birini oluşturuyordu ve yasak böylesine bir atmosferde konulmuştu.

B- Yasağın Kapsam Alanı

Yukarıda kısaca değinerek geçtiğimiz süreç sonrasında ilanı yapılan bildiri çerçevesinde getirilen Mescid-i Haram'a girme yasağı Müslümanların diğer toplumlarla ilişkilerinde belirleyici rol oynayacağından yasağın kimleri ve hangi alanı kapsadığının belirlenmesi önem arz etmektedir. Çünkü yasağın anlam alanının ayetin ve Kur'ân'ın ruhuna uymayacak şekilde genişletilmesi bir taraftan radikal söylemlerin önünü açacak diğer taraftan Kur'ân'a yöneltilen eleştirilere zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla ayette geçen “müşrik” ve “Mescid-i Haram” kavramlarının anlam alanlarını sirt verilerini de göz önünde bulundurarak belirlemek hem ayetin hem de Kur'ân'ın ruhuna uygun şekilde anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. Ayette Geçen “Müşrik” kavramının Anlam Alanı

Kur'ân'da müşrik kavramı Allah'a zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O'na ibadette ortaklık, denklik veya benzerlik atfedeneri ifade etmek için kullanılmıştır (Sarıkçıoğlu, 1986: I, 26; Sinanoğlu, 2010: XXXIX, 193). Ayetin inzâl dönemini göz önünde bulundurduğumuzda buradaki hitabın bölgede yaşayan müşriklere yönelik olduğu anlaşılmaktadır (Mukatil, 2002: II, 104; Cessâs, Tarihsiz: III, 88). Sürede ilgili ayete gelinceye kadar sekiz defa çoğul şekliyle kullanılan bu kavramın her defasında aynı anlam alanı için kullanıldığını görmekteyiz (Tevbe, 9/1,3,4,5,6,7,17,28). Söz konusu ayetlerde müşriklerin Müslümanlarla yaptıkları ahitlere riayet etmedikleri kınayıcı bir üslupla dile getirilmektedir. Zaten surenin ilk ayetinde de, yapılan ahitlerin müşriklerin o dönemde sergiledikleri tavırlar nedeniyle sona erdirildiği bildirilmektedir.

Ele aldığımız ayette müşrik kavramının Arapça'da hasır ifade eden “innemâ” edatıyla kullanılmış olması bir taraftan Hicaz bölgesindeki müşriklerin kastedildiğini gösterirken diğer taraftan yasağın müşriklerle ilişkiler bağlamında konulduğunu teyit eder (İbn Aşûr, 1984: X, 160). Zaten yukarıdaki analizimiz bu dönemde en keskin mücadelenin müşriklerle yapıldığını göstermişti. Bundan dolayıdır ki “(Antlaşma yaptığın) bir kavmin hainlik yapmasından korkarsan, sen de (onlarla yaptığın ahdi) aynı şekilde bozduğunu kendilerine bildir. Çünkü Allah hainleri sevmez” (Enfâl 8/58) ayetinin verdiği ruhsat çerçevesinde

müşriklerle yapılan antlaşmaların feshinden söz edilmektedir (Mukâtil, 2002: II, 156; Zeccâc, 1998: II, 428; Taberî, 1995: X, 77). Sekizinci ayette müşrikler kastedilerek fırsatını bulurlarsa ne ilâhî ne de beşerî hiçbir ahit, antlaşma, akrabalık vb. gözetmeyeceklerine (Yazır, Tarihsiz: IV, 2465), ağızlarıyla birtakım hoş sözler söyleseler bile kalpleriyle aksini düşünecek olmalarına vurgu yapılmaktadır. On iki ve on üçüncü ayetler de savaşılması ve öldürülmesi emredilen müşriklerin Müslümanların dinine saldıran Kureyş müşrikleri ve yandaşları olduğunu göstermektedir (Ateş, Tarihsiz: IV, 36). Zaten dönem itibarıyla müşriklerin dışında kalan gurupların Mescid-i Haram'ı ibadet niyetiyle ziyareti söz konusu değildir. Kaldı ki takip eden ayetlerde Yahudi ve Hıristiyanlar farklı açılardan tenkit edilerek ayrı topluluklar olduğu intibahı verecek şekilde gündeme getirilir (Tevbe 9/30, 31). Ayrıca Kur'ân'da Ehl-i Kitab'ın bir kısmı için peygamberi kabul etmediklerinden dolayı kâfir nitelemesi yapılırsa da müşrik ifadesi kullanılmamıştır. Dolayısıyla Müslümanların diğer guruplarla olan o dönemdeki ilişkilerine baktığımızda onları ayetin kapsamına almanın doğru olmadığını anlayabilmekteyiz (Ateş, Tarihsiz: IV, 55). Ayrıca Peygamberimiz Mecûsi ve Sâbiîleri, Ehl-i Kitab'la aynı kategoride değerlendirerek cizyeye tabi tutmuş, putperest Arapları bu guruplardan ayrı tutarak onlar için ölümle hükmetmiştir (Zeccâc, 1988: II, 442; Kara, 2015: 170; Söylemez, 2007: 388, 391). Nitekim Arabistan'daki dinler incelendiği zaman, Yahudiler, Hıristiyanlar, Sâbiîler ve Mecûsilerin bir ma'buda inandıkları iddiasında bulunmaları “müşrik” lafzının sadece putperestlere yönelik bir kullanım olduğuna işaret eder (Mâturîdî, 2005: II, 239; Ateş, Tarihsiz: IV, 55; Kapar, 1994: 314).

Ayrıca, Peygamberimizle müşrikler arasında bazı kabilelerle bizzat yaptığı antlaşmaların yanında Kabe'den kimsenin men edilmemesiyle ilgili geleneğe dayalı yazılı olmayan genel bir sözleşmenin mevcudiyetinden söz edilmektedir (İbn Hişâm, Tarihsiz: II, 546; Taberî, 1995: X, 77; Cessâs, Tarihsiz: III, 78; Yazır, Tarihsiz: IV, 2455). Yapılan ilanla veya konu edindiğimiz ayetle müşriklerle var olan bu sözleşmenin de ortadan kaldırıldığını anlıyoruz. İlave olarak müşrik toplum nezdinde Hac ibadeti ve Harem bölge uygulamasının Hz. İbrahim'e kadar uzanan geleneğe dayandığını, Kabe'nin müşrik toplum nezdindeki kutsallığından dolayı bölgenin dinî ve ekonomik yönüyle değer atfedilen bir alan olduğunu (Bakara 2/126; Ankebût 29/67; Kasas 67/57; Ateş, 1996: 135-190) düşündüğümüzde de yasağın bölgede bulunan müşriklere yönelik getirilen bir yaptırım olduğunu görebiliriz (Ateş, Tarihsiz: IV, 55). Dolayısıyla söz konusu hükmü bütün gayrı Müslimlere şamil kılmak bağlam bakımından mümkün gözükmemektedir (Özel, 1993: VII, 530; Yaman, 2009: XXXVI, 191). Arka plan bilgisinin veya nüzûl-siyer

ilişkisinin geniş bir perspektiften ele alın/a/mayıışı, zaman içinde mensuh ayet sayısının daha fazla ayeti kapsayacak şekilde ele alınması (Gözeler, 2009: 104), özellikle de müfessirlerin bazılarının Tevbe suresinin beşinci ayetinin Kur’ân’ın birçok ayetini nesh ettiği kanaatleri -ki Mukatıl’e göre ilgili ayetin neshettiği ayet sayısı 16 iken İbn Atıyye’de bu sayı 114’e çıkmıştır- (Bkz. Mukâtil, 2002: V, 158; İbn Atıyye, 2001: III, 8; Türcan, 2010: 87.88; Akdemir, 2008: XX, 17-23) ve yaşanan dönemin sosyal ve siyasal şartları, ilgili yasağın kapsam alanının genişletilmesine sebep olmuştur. Bu sebeple İmam-ı Malik’in, giriş yasağını Ehl-i kitap dâhil Müslüman dışındaki tüm kesimleri kapsayacak şekilde değerlendirmesini (İbnu’l-Arabî, 2002: II, 69, 470; İbn Atıyye, 2001: III, 20). izah etmek kolay gözükmemektedir. Çünkü bu yaklaşım Müslümanların diğer toplumlarla sürdürülebilir bir ilişki kurmasını zorlaştıracak, Müslümanları toplumlar arası ilişkiler açısından zor durumda bırakacaktır. Ayrıca radikal söylemlerin önü açılmış ve art niyetli kişilere Kur’ân’a karşı eleştiri zemini hazırlanmış olacaktır. İmam-ı Şafii ve Ahmet b. Hanbel yasağı Mescid-i Haram’a girişle sınırlandırmış, diğer mescitlere giriş konusunda hiçbir kesime kısıtlama getirmemiş (Şafii, 1994: I, 84; İbn Atıyye, 2001: III, 20), ancak tüm kafirleri yasağın kapsam alanına dahil etmişlerdir (Zemahşerî, Tarihsiz: II, 147; İbnu’l-Cevzî, Tarihsiz: III, 417; Neseî, Tarihsiz: III, 104; Şevkânî, 1997: II, 438. Âlûsî, 1997: VI, 112). Bugün itibarıyla uygulama bu kapsamda sürdürülmektedir. Harem’in giriş alanlarında “للمسلمين فقط” “Muslims only” “sadece Müslümanlar girebilir” tabelaları bulunmakta ve gayri Müslimler bölgeye alınmamaktadır.(<http://haberciden.blogspot.com.tr/2011/02/non-muslim-ve-demokrasi.html>. 12.04.2015. Erişildi). Uygulamanın ne denli sağlıklı işlediği, üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur. ⁵ Kaldı ki İmam-ı Şafii, mimar, sanatkâr, doktor bile olsa hiçbir şekilde Ehl-i Kitab’ın ve müşriklerin Harem bölgesine giremeyeceğini ifade etmiştir (Şafii, 2001: 419,422; Mâverdî, 1989: 215). Hicaz bölgesini, Mekke, Medîne ve Yemame olarak kabul ederek her iki guruba da bu bölgelerde iskâna da

⁵ Suud Konsolosluğu’ndan yasağın uygulamasının bugün itibarıyla nasıl yürütüldüğü ile ilgili mail yoluyla resmi bir yazı istedik. Cevap vereceklerini söyledikleri halde geri dönüş olmadı. Yetkililerle yaptığımız telefon görüşmelerinden uygulamanın sağlıklı yapılmadığını anladık. Gayr-ı müslim şahısların oldukları araçların plakalarını harem bölgedeki kontrol noktalarına bildirdiklerini, ancak denetim sırasında gözden kaçanların olabileceğini ifade ettiler. Ayrıca kelime-i şahadet getirerek Müslüman olduklarını söylediklerinde girişe izin verildiğini ifade ettiler. Bu bilgilere ilgili alanda ticari faaliyet gösteren birçok yabancı firmanın olduğu bilgisini de eklediğimizde yasağın fiili uygulamasının yapılamadığı kanaatine varıyoruz.

izin verilmemesi gerektiği kanaatindedir (Şâfiî, 2001: V, 419, 421). Hicaz bölgesine ticari amaçla gelenlerin en fazla üç gün kalabileceklerini, hukukî bir işlem söz konusu ise vekil tayin etmelerinin gerektiğini, harem bölgesine girişlerinin ise hiçbir şekilde mümkün olmadığını belirtmektedir. Yine bu guruptan birisi şayet gözden kaçarak alana girer de hastalanır veya ölürse, ona göre hasta derhal bölge dışına çıkartılmalı ve ölen de bölge dışına defnedilmelidir (Şâfiî, 1994: V, 422,423, Mâverdí, 1989: 215).

Ebû Hanife, (ö. 150/767) Mescid-i Haram'a giriş yasağının hac ve umre ibadetiyle sınırlı olduğundan hareketle (Beydâvî, Tarihsiz: III, 104; Nesefî, Tarihsiz: III, 104; Âlûsî, 1997: VI, 112), zimmiler dâhil tüm kesimlerin her hâlükârda Mescid-i Haram'a, Harem bölgesine ve diğer mescitlere girebileceğini belirtir (Mâturîdî, 2005: V, 334; Cessâs, Tarihsiz: III, s. 88, 89; Şevkânî, 1997: II, 439). Mâturîdî (ö. 333/944), Cessâs (ö. 370/981), İbn Aşûr (ö. 1909/1970) da yasağın sadece hac ibadetini kapsadığı kanaatindedir (Mâturîdî, 2005: V, 333; Cessâs, Tarihsiz: III, 88; İbn Aşûr, X, 1984: 161). Dolayısıyla surenin dördüncü ayetinin Kur'ân'ın birçok ayetini neshettiği görüşünden hareketle yeryüzündeki gayrı Müslimlerin tamamını ayetin kapsam alanına sokmanın (Kurtubî, 2006: X, 109; Akdemir, 2008: 17-23) hem Kur'an'ın ruhuna, hem de toplumlar arası ilişkiler boyutunu ele alış şekline uymadığını söyleyebiliriz. Bu noktada Ebû Hanife'nin yaklaşımı nüzûl ortamı özelliklerine, Kur'ân'ın ruhuna ve toplumlar arası ilişkiler boyutunda gözettiği ilişkiler ağına son derece uygun düşmektedir. Ona göre yaptırımın esas görüldüğü alan Harem bölgesi ve yaptırımın muhatabı o gün için mücadele içinde olunan Arap müşrikleridir (Mâturîdî, 2005: V, 333, 334; Cessâs, Tarihsiz: III, s. 88; İbn Atıyye, 2001: III, 20). Serahsî (ö. 571/1176), İmam-ı Mâlik'in gayrı Müslimlerin hiçbir mescide giremeyecekleri konusundaki görüşüyle, Şâfiî (ö. 204/820) ve Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855)'in Harem'e giremeyecekleri görüşüne karşı çıkarak ister zimmî olsun isterse arada herhangi bir antlaşma olmayan (harbî) bir toplum olsun bu girişlerden alıkonulamayacaklarını ifade etmektedir. Bunu peygamberimizin Sakif'ten gelen bir heyeti Mescitte kabul edişine ve Tevbe yirmi sekizinci ayetteki yasaklamanın çıplak ziyaretle ilgili olduğuna ve Kabe'ye hizmetle ilgili işleri kapsadığı kanaatine dayandırmaktadır (Es-Serahsî, 1997: I, 96).

Ayette ifade edildiği şekliyle yasağın gerekçesinin müşriklerin “neces” olmasının gösterilmesine gelince, Kur'ân'da başka hiçbir türevi kullanılmayan “Neces” kavramı bu ayette kullanıldığı şekliyle bir defa geçer. “Neces”, “pislik” anlamında mastar bir kelimedir (Ebû Ubeyde,

Tarihsiz: I, 255; Zeccâc, 1988: II, s. 441; Zemahşerî, Tarihsiz: II, 146). Ayetin zahirî manasından hareketle müşriklerin bizatihi bedenlerinin de pislik olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade eden bazı görüşler olsa da selef halef müfessirlerinin çoğunluğu müşrikler için kullanılan bu vasfın inanmamalarından dolayı manevî anlamda kullanıldığını ifade etmişlerdir. İman etmeleri halinde bu niteliklerini kaybedecek olmaları kelimenin hakiki anlamda pislik şeklinde yorumlamasına zaten engeldir. Dolayısıyla böyle bir nitelemeye şirkin manevî pisliklerin en kötüsü olarak addedilmesi sebep olmuştur (Mâturîdî, 2005: V, 336; Cessâs, Tarihsiz: III, 88; Zemahşerî, Tarihsiz: II, 146; İbnu'l-Cevzî, Tarihsiz: III, 417; İbn Âşûr, 1984: X, 159; Derveze, h.1383: IX, s. 393. Yazır, Tarihsiz: IV, 2500).

2. Ayette Geçen “Mescid-i Haram” Kavramının Anlam Alanı

Müfessirlerin çoğu ayette geçen “*Mescid-i haram*” ifadesinden “*Harem bölgesi*”nin kastedildiği kanaatine varmışlardır. Bir kısım müfessir bu ibareyi açıklarken “*Ardu Mekke*” veya kısaca “*Mekke*” ibaresini, bir kısmı da “*Harem*” ifadesini kullanmıştır ki bunların o dönem itibarıyla aynı alanı, yani Harem bölgesini ifade ettiği anlaşılmaktadır (Mukatil, 2002: II, 165; Taberî, 1995: X, 136; Mâturîdî, 2005: V, 326). Hatta Ata (ö. 114/732)’dan gelen bir rivayete göre bu alanın tamamı “*mescid*”tir (Cessâs, Tarihsiz: III, 89; İbn Kesîr, 1984: IV, 74). “*Biz onları, kendi katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin toplanıp getirildiği, güvenli, dokunulmaz bir yere yerleştirmedik mi?*” (Kasas 28/57), “*Çevrelerinde insanlar kapılıp götürülürken bizim -Mekke’yi- güvenli, dokunulmaz bir yer yaptığımızı görmediler mi?*” (Ankebût 29/67), “*İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allah’a ve ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle...*” (Bakara 2/126) ayetlerinden bu bölgenin bizzat Allah tarafından “*Harem*” ilan edildiği, sınırlarının Hz İbrâhim döneminde belirlendiği anlaşılmaktadır (Müslim, 2010: II, 991; Ateş, 1996: 135-140). Peygamberimiz, Mekke’nin fethi sonrası Temîm b. Esed el-Huzâî’yi göndererek Mekke sınırlarına (Abdurrazzâk, 1983: V, 25; İbn Sa’d, Tarihsiz: II, 127) “*Harem*” bölgesi olarak yeniden işaret koydurmuş ve geleneğe var olan bu uygulamayı sürdürmüştür. Bu gün itibarıyla baktığımızda Harem’in sınırlarının Kabe merkeze alındığında altı ile on sekiz km. arasında değişen bir alanı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bugün Medine yönünde Ten’im, (Günümüzde Mescidü Âişe olarak bilinmektedir), Yemen tarafında Edâetü Libn, Cidde istikametinde Hudeybiye’nin uç noktasındaki Münkatu’l-a’sâş, Ci’râne cihetinde Abdullah b. Hâlid mahallesi, Irak

yönünde Zâtürk yolu üzerinde Cebelünnakvâ, Karnülmenâzil yolu üzerinde Cebelülmakt, Tâif yönünde Arafat yakınındaki Urene vadisi Mekke Haremi'nin sınırlarını teşkil etmektedir (Özel, 1989: 356; Öğüt, 1997: XVI, 128).

Harem bölgesi geleneğinin Hz. İbrahim'e dayanan bir geçmişinin olduğunu ve bu geleneğin Arap kültüründe önemsendiğini de düşündüğümüzde "Mescid-i Haram" kavramının o gün itibarıyla Mekke'nin yerleşim alanına işaret ettiği anlaşılmaktadır. Fahrettn Râzî (ö. 606/1210) de bu ifadeden "*Harem*" bölgesinin kastedildiği görüşünde olduğunu belirtir. Ayetin devamındaki "*Eğer yoksulluktan korkarsanız (biliniz ki) Allah dilerse sizi lütfundan zengin edecektir*" kısmından hareketle ticari alanın mescidin etrafı olması gerektiğini ifade eder. İsrâ suresinin ilk ayeti çerçevesinde bahsedilen mi'raç olayı açıklanırken Peygamberimizin Ümmühânî'nin evinde olduğuyla ilgili rivayetleri görüşünü desteklemek üzere delil gösterir (Râzî, 1981: XVI, 27). Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere getirilen yasağın kapsam alanı "*Harem*" ile sınırlıdır. Bu yasağın kapsam alanını İmam-ı Malik'in öngördüğü şekilde tüm mescitleri kapsayacak şekilde genişletmenin ayetin inzâl edilmiş ruhuna uymadığı anlaşılmaktadır.

C- Yasağın Başlangıç Zamanı

Müfessirler arasında yukarıda kapsam alanını ve kimlere yönelik ilan edildiğini izaha çalıştığımız bu yasağın başlama zamanı da tartışma konusu olmuştur. Çünkü sürenin diğer ayetlerinde, ilan kapsamında, Müşriklere ahitlerin feshinden sonra dört ay istedikleri gibi dolaşabilme ruhsatı verildiği belirtilmekte, bu sürenin bitimini anlatmak için "فاذا انسلخ الاشهر الحرم" "*Haram aylar çıkınca*" ibaresi kullanılmaktadır (Tevbe 9/2, 5). Dolayısıyla bu dört aydan maksadın Arap kültüründe öteden beri uygulana gelen ve toplum tarafından bilinen "*Haram aylar*" uygulaması mı yoksa bu bildirin verildiği tarihten itibaren başlayan dört aylık süre mi olduğu müfessirlerce tartışılmıştır (Mâturîdî, 2005: V, 292; Kurtubî, 2006: X, 108). Zeccâc (ö. 311/923), Taberî (ö. 310/923), Cessâs, Râzî gibi müfessirler "*Haram aylar*" ifadesinin o dönemde toplum tarafından bilinen ve özel bir önem atfedilen "*Haram aylar*" olmadığını, bildirin ilan edildiği Zilhicce'nin onuncu gününden Rebiülevvel'e kadar olan süre olduğunu ifade etmişlerdir (Zeccâc, 1988: II, 430; Taberî, 1995: X, 78,81; Cessâs, Tarihsiz: III, 79; Râzî, 1981: XV, 228). Bu görüş ayetin nüzül dönemi şartları ve bağlamı göz önüne alındığında makul gözükmektedir. Çünkü yasak, sözleşmelerin yürürlükten kaldırıldığı Hicrî dokuzuncu

yılda Hz. Ebû Bekir önderliğinde yapılan ilk hacda ilan edilmiştir. Bu durumda verilen sürenin Rebûlevvel ayının başlarında biteceği yaklaşımı işin mahiyetine uygun düşmektedir. Dolayısıyla beşinci ayette geçen “الاشهر الحرم” (*Haram aylar*) ifadesinin aynı sürenin otuz altıncı ayetinde geçen “اربعة حرم” “*Haram Aylar*” olarak ifade ettiğimiz Recep, Zilkade, Zilhicce, Muharrem aylarıyla ilgisi yoktur diyebiliriz. Ayetin nazmı ve tertibi de gelenekte bilinen “*Haram aylar*” olarak değerlendirilmesine izin vermemektedir. Zaten henüz antlaşma süresi bitmemiş müşrik guruplar için tanınan sürenin antlaşmalarının biteceği tarihte dolacak olması da ibarenin “*Haram aylar*”la ilgisinin olmadığını destekler. Bu çerçevede Müslümanlarla Hudeybiye’de yaptıkları sözleşmelere sadık kalanlar arasında Benû Damre, Benî Müdlic, Kinâne’den Benû Hüzeyme (Cüzeyme) ve Benu’d-Deyl sayılmaktadır (Mukâtil, 2002: II, 158; Kurtubî, 2006: X, 108; İbn Âşûr, 1984: X, 112). Bu bildiri sunulduğunda Kinane’den Benî Damre ile olan antlaşmanın bitmesine dokuz ay olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla çoğu müfessir zaten antlaşma süresi dolmayan ve antlaşmanın içeriğini bozacak tutum sergilemeyenlere dördüncü ayetten hareketle antlaşma sürelerinin bitimine kadar zaman tanınması gerektiği kanaatine varmışlardır (İbn Atıyye, 2001: III, 5; Hâzin, Tarihsiz: III, 84; Ateş, Tarihsiz: IV, 29). Yasağın başlama zamanı çerçevesinde var olan ihtilaf ve antlaşma süresi bitmemiş kabilelere tanınan süre, aslında yasağın bir yönüyle güvenlik içerikli bir özellik taşıdığına işaret etmektedir. Ayrıca ele aldığımız ayette geçen “بعد عامهم هذا” “*Bu yıldan sonra*” ifadesiyle ilanın yapıldığı hicri dokuzuncu yılın kastedilmiş olduğunun belirtilmesi ve Ebû Hanife’nin yasağın kapsamıyla ilgili görüşleri, uygulamanın gelecek hac sezonundan itibaren başlayacağı sonucuna götürmektedir.

D. Yasağın Doğurduğu Ekonomik Kaygı

Müslümanların içine düştükleri yoksulluk kaygısı, ele aldığımız ayette “وان خفتم عيلة” “*Eğer yoksulluktan korkarsanız*” şeklinde ifadesini bulmuştur. Hatta ayetin bu kısmının Müslümanların içine düştüğü endişe üzerine inzâl edildiği rivayet edilmiştir (Taberî, 1995: X, 138; İbnu’l-Cevzî, Tarihsiz: III, 417). Ayle (عيلة) kelimesi “*Âle*” fiilinin mastarı olup “*başkasına muhtaç olma, fakirlik*” anlamlarına gelmektedir (Ebû Ubeyde, Tarihsiz: I, 255; Taberî, 1995: X, 136; Râzî, 1981: XVI, 27). Ama Cenâb-ı Allah devamında “فسوف يغنيكم الله من فضله ان شاء ان الله عليم حكيم” “*(biliniz ki) Allah dilerse sizi kendi lütfundan zengin edecektir. Şüphesiz Allah iyi bilendir, hikmet sahibidir*” buyurarak endişeye mahal olmadığını hatırlatmıştır. Müslümanların, getirilen yasak sebebiyle müşrik tüccarların

Harem'e giremeyecek oluşlarının getireceği ekonomik kaybı düşünerek endişeye kapıldıkları anlaşılmaktadır (Mukâtil, 2002: II, 166; Mâturîdî, 2005: V, 336; Râzî, 1981: XVI; 27). Mescid-i Haram'a giriş yasağının Müslümanlarda ekonomik kaygıya yol açmış olması gayet doğaldır. Çünkü Mekke halkının geçim kaynağı o gün itibarıyla ticaretti. Ticaretin verimliliği, dışarıdan gelenlerin çokluğuna bağlıydı. Hac ve umre için bölgeye gelenlerin yaptıkları alışverişler ticarete canlılık kazandırıyordu. Dolayısıyla burada gerçekleştirilen ticari ilişkilerden Müslümanlar da faydalanıyorlardı. Bunun insani bir tepki olduğu unutulmamalıdır. Fakat yapılan antlaşmalar çerçevesinde elde edilen cizye gelirleri ve bu süreçten sonra Müslüman olan Arap topluluklarının ticari ilişkileri sebebiyle bu endişenin ortadan kalktığını görmeli, nüzûl sürecinde gözetilen insani duyarlılığı ve izlenen stratejik mükemmelliği yakalamalıyız. Bundan dolayıdır ki bu noktada gerçekleşen Allah'ın va'di (Mukâtil, 2002: II, 166; Ateş, Tarihsiz: IV, 54) aynı zamanda Allah'ın bir çeşit mucizesi olarak değerlendirilmiştir (Râzî, 1981: XVI, 27). Biz, bu yaşanmışlıktan hareketle vahyin, dönemin Müslümanlarıyla hayatın gerçekleri çerçevesinde yüzleştirdiğini ve nüzûl sürecinde toplum gerçekleri çerçevesinde yönlendirmeler yaptığını, bugün itibarıyla da bu noktaları dikkate almamız gerektiğini söyleyebiliriz.

III. Sonuç

Ele aldığımız ayet çerçevesinde yapılan değerlendirmeler göstermektedir ki vahiy, dolayısıyla onun uygulamada öncüsü olan Peygamberimiz, gerek nüzûl sürecinde gerekse buna paralel olarak gelişen Müslüman toplumun devletleşme evrelerinin her aşamasında bir plan ve metot gözetmişlerdir. Bu süreci ve metodu sîret-nüzûl ilişkisini dikkate alarak dinamiklerinden hareketle ortaya koymak, anlamak ve sonra da anlamlandırmak gerekmektedir. Çünkü yalın mantık ilişkileri içerisinde olayların ortaya konulması kendi içerisinde doğru unsurlar ihtiva etse bile olayların arka planlarını anlamada yeterli olmamaktadır (Davutoğlu, 2009: 2). Eğer vahyin rehberliğinden söz edecek isek sîret-vahiy ilişkisindeki hikmeti ortaya koymak, anlamak, anlamlandırmak ve sonra bireysel ve toplumsal yönelimimize onun ışığında yön vermek zorundayız. Ele aldığımız ayet bu bakımdan son derece önemli bir örnektir.

Bu bakış açısıyla ayette geçen "*Mescid-i haram*" ve "*müşrik*" kavramları çerçevesinde yaptığımız analiz, yasağın hac ve umre ibadeti kapsamında düşünülmesi gerektiğini, harem sınırlarını kapsadığını ve o dönemde birbir muhatap olunan müşriklerle ilişkili olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla yasağın tüm insanları ve alanları kapsayacak şekilde

yorumlanması doğru değildir. Böyle bir yaklaşım çatışmalara vesile olacak ideolojik kamplaşmalara sebebiyet verebilir.

Günümüzde, Müslümanlar dışındaki tüm kesimlere yönelik olarak uygulanmaya çalışılan yasağın Kur'ân'ın ruhuna, toplumlar arası ilişkilerde öngördüğü yaklaşıma uymadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla hac ve umre ibadeti dışında herhangi bir kesime veya alana yönelik olarak yasaklama yapmak ayetin anlam alanına uygun düşmemektedir.

Bu tespit, Müslümanların toplumlar arası ilişkilerine önemli ölçüde ışık tutacaktır. Yasağın Kur'ân'ın ruhuna uygun olarak ilgili alanlarla sınırlı tutulması, Müslümanların diğer toplumlarla sürdürülebilir ilişki kurmasına katkı sağlayacaktır. Ebû Hanife'nin vardığı sonuç bu açıdan önemlidir. Meseleyi bu şekilde ele almadığımız takdirde bir yandan radikal unsurların önünü açmış, diğer taraftan Müslümanların sürdürülebilir toplumlar arası ilişkiler kurmalarını zorlaştırmış oluruz. Ayrıca Kur'ân'a karşı yöneltilen haksız eleştirilere zemin de hazırlarız.

Yasağın, Müslüman kesim üzerinde oluşturduğu endişe üzerine Kur'ân'ın toplumsal gerçekleri göz önünde tutan yönü, Müslümanlar adına karar alıcılar tarafından iyi okunmalıdır. İnsani duyarlılıkları ve hayatın gerçeklerini hesaba almayan girişimler ne kadar iyi niyetle yapılmış olsalar bile sonuca ulaşamayacaktır.

Son olarak, bunca insanı bir arada toplayan başka bir dinin olmadığını, toplu ibadetlerin insan ruhu üzerinde ayrı bir etki meydana getirdiğini, gayrı Müslimlerin buralara girmelerine izin verilmesinin belki de haccın ihtişamını görerek Müslüman olmalarına sebep olabileceğini düşünerek yasağın alanını genişletmemenin daha doğru olduğunu ekleyebiliriz.

KAYNAKLAR

Abdülbâkî, Muhammed Fuad (1984). *Mu'cemu'l Müfehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye.

Abdurrazzâk b. Hemmâm Ebû Bekir es-San'ânî (1403/1983). *el-Musannef*, (Ma'mer b. Râşid (öl.144/770)'in el-Câmi'i ile birlikte), Tahkik, Habîburrahman el-A'zamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî.

Ahmed b. Hanbel (2001). *Müsned*, Tahkik, Şuayb el-Arnâvûd ve Adil Mürşid, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

Âlûsî, Şihâbuddin Seyyid Mahmud (1997). *Rûhu'l-Meânî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Ateş, Ali Osman (1996). *İslam'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitap Örf ve Adetleri*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Akdemir, Hikmet (2008). *Seyf Ayetiyle Mensuh Olduğu İddia Edilen Ayetler Üzerine Bir İnceleme*, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi: 5-26.
- Apak, Âdem (2014). *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- Ateş, Süleyman (Tarihsiz). *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat.
- Bâzergan, Mehdi (1998). *Kur'an'ın Nüzûl Süreci*, Çeviri, Yasin Demirkıran, Melâ Muhammed Feyzullah, Ankara: Fecr Yayınları.
- Beydâvî, Nâsuriddîn Ebî Saîd Abdullab b. Umer (Tarihsiz) *Evvâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Mecmûâ Mine't-Tefâsîr içerisinde, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- El-Buhârî, Muhammed b. İsmail Ebû Abdullah (1422). *el-Câmiu'l-Müsned es-Sahîhu'l-Muhtasar*, Tahkik, Muhammed Züheyr b. Nasır, Dâru Tavgi'n-Necât.
- Câbirî, Muhammed Abid (2008). *Fehmü'l-Kur'âni'l-Hakîm et-Tefsîru'l-Vadîh Hasbe Tertîbi'n-Nuzûl*, Beyrut: Merkezi Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- Câbirî, Muhammed Abid (2000). *el-Aklu's-Siyâsiyyi'l-Arabî*, Beyrut: Merkezi Dirâseti'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- El-Cessâs, Ebû Bekr b. Ahmet b. Ali er-Râzî (Tarihsiz). *Ahkâmu'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Davutoğlu, Ahmet (2009). *Stratejik Derinlik*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Derveze, Muhammed İzzed (h.1383). *et-Tefsîru'l-Hadîs Mürettebü Hasbe Tertîbi'n-Nuzûl*, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütüb.
- Duman, Zeki (2006). *Beyânü'l-Hak (Kur'an'ı Kerîm'in Nüzûl Strasına Göre Tefsiri)*, Ankara: Fecr Yayınları.
- Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (1409). *el-Kitâbü'l-Musannef Fi'l-Ehâdisi ve'l-Asar*, Muhakkik, Kemal Yusuf el-Hût, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd.
- Ebû Dâvud Süleyman b. Eş'as (Tarihsiz). *Sünen-i Ebî Dâvud*, Tahkik, Muhammed Muhyiddin Abdü'l-Hamid, Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ (Tarihsiz). *Mecâzü'l-Kur'an*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı.

- Ebû İshâk İbrahim b. Es-Serî (1988). *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Tahkik, Abdü'l-Celîl, Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Erten, Mevlüt (2013). *Nass-Yorum İlişkisi*, Ankara: Ankara okulu Yayınları.
- Grabus, Merzuk (2011). *Hz. Peygamber'in Mekke Müşrikleri Dışındaki Arap Kabileleri İle Münasebetleri (Medine Dönemi)*, Bursa: U.Ü. İlahiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Gözeler, Esra (2009). *Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'ân'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım* adlı Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fazlur Rahman (2000). *İslâmî Yenilenme Makaleler I*, Çev. Adil Çiftçi, Ankara: Ankara Okulu.
- Hamidullah, Muhammed (1985). *Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyyeti Li'l-Ahdi'n-Nebeviyyi ve'l-Hilâfâti'-Râşideti*, Beyrut: Dâru'n-Nefâis.
- Hamidullah, Muhammed (1981). *Hazreti Peygamberin Savaşları*, Çeviren Salih Tuğ, İstanbul:Yağmur Yayınları.
- Hâzin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (Tarihsiz). *Lubâb Fî Maâni't-Tenzîl*, Mecmûâ Mine't-Tefâsîr içerisinde. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Hüseyin Mu'nis (1990). "El-İtâru't-Târihiyyu li Süreti Berâe", Kahire: *Mecelletü Mecmei lugati'l-Arabiyye*, sayı. 67: 150-208.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (1984). *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Tunus: Dâru't-Tûnusiyeye.
- İbn Atıyye (2001). *Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, Tahkik, Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnu'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah (2002). *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Tahric, Muhammed Abdü'l-Kadir Ata, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (Tarihsiz). *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*, Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye.
- İbn Hişâm (Tarihsiz). *Es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Tahkik, Mustafa Sâk,İbrâhim el-Ebyârî, Abdü'l-Hafîz Şelbî, Beyrut: Dâru İbn Kesîr.
- İbn İshâk (2004). *Essîratü'n-Nebeviyye*, Tahkik, Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Kesîr, Hâfîz (1984). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, İstanbul: Kahraman Yayınları.

- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed (Tarihsiz). *Tabakâtü'l-Kebîr*, Tahkik, Ali Muhammed Amr, Kahire: Mektebetü'l-Hanci.
- Kapar, M. Ali (1994). "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, Editör, Vecdi Akyüz, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Kara, Cahid (2015). *İslâm Coğrafyasında Mecûsiler*, İstanbul: Hikmetevi Yayınları.
- <http://kuran.diyenet.gov.tr/Kuran.aspx#104:1>; Kur'an Yolu. 23-07-2015. Erişildi.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî (2006). *el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Tahkik, Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Mahmudov, Elşad (2010). *Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hz. Peygamber'in Savaşları*, İstanbul: İSAM yayınları.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed (2005). *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, Tahkik, Mecdî Bâsellûm, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- el-Mâverîdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb (1989). *Kitâbu Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l-Velâyâtü'd-Diniyye*, Tahkik, Ahmed Mübarek el-Bağdâvî, Kuveyt: Mektebetü Daru İbn Kuteybe.
- Mevdûdî, Ebu'l-Al'â (1991). *Tefhîmu'l-Kur'an*, Çev.Heyet, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Mukâtil b. Süleyman (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, Tahkik, Abdullah Muhammed Şehhate, Beyrut: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî.
- Müslim b. Haccâc (2010). *el-Müsnedü'Sahîh*, Tahkik, Muhammed Fuad Abdü'l-Bakî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nesefî, Abdullah b. Ahmed (Tarihsiz). *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku'Te'vil*, Mecmûâ Mine't-Tefâsîr içerisinde. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Okumuş, Namık Kemal (2014). *Nifak'ın Kıyam Hali Mescid-i Dırâr*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Öğüt, Salim (1997). "Harem", md. İstanbul: DİA.
- Özel, Ahmet (1989). "Alem", md. İstanbul: DİA.
- Özel, Ahmet (1993). "Cihad" md. İstanbul: DİA.
- Paçacı, Mehmet (2012). *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu*, İstanbul: Klasik Yayınları.

- Râzî, Muhammed Ziyâuddîn Ömer (1981). *Tefsîru'l-Fahri'r-Râzî*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Sâbûnî, Muhammed Ali (Tarihsiz). *Safvetü't-Tefâsîr*, İstanbul: Dersaadet.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem (1986). *Kur'an'a Göre Müşrikler ve Putperestler*, Ankara: İslâmî Araştırmalar Dergisi.
- Şafii, Muhammed b. İdris (1994). *Ahkâmu'l-Kur'an* (Beyhaki derlemesi) Tahkik, Abdü'l-Gina Abdü'l-Halîk, Kahire: Mektebetü'l-Hancı.
- Es-Serahsî, İmam Muhammed b. Ahmed (1997). *Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-Kebîr*, Tahkîk, Ebû Abdullah Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Sezikli, Ahmet (1994). *Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Söylemez, Mahfuz (2007). *Hz. Peygamber Döneminde Mecûsiler*, Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu 2007, Çorum: İslâmî İlimler Dergisi Yayınları.
- Suyûtî, Celâleddîn Abdu'r- Rahmân (1996). *el-Itkân Fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru İbn Kesir.
- Şâfiî, İmam Muhammed b. İdris (2001). *el-Üm*, Tahkik ve tahriç, Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, Dâru'l-Vefâ.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (1997). *Fethu'l-Kadîr*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Taberî Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (1995). *Câmiul-Beyân An Te'vil-i Ayi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa (1975). *Sünen*, Tahkîk, Ahmed Muhammed Şakir ve Muhammed Fuad Abdülbaki, İbrahim Atveh, Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî.
- Türcan, Selim (2010). *Neshin Problematik Tarihi*, Çorum: Lider Matbaacılık.
- Ünver, Enver (2002). "Toplumsal Değişme ve İslamiyet", Adana: *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*: 9-48.
- Yaman Ahmet (2009). "Savaş" md. İstanbul: *DİA*.
- Vâhidî, Ali b. Ahmed (Tarihsiz). *Esbâbu Nuzûli'l-Kur'an*, Tahkîk, Kemal Besyuni Zeğlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Vakîdî, Muhammed b. Ömer b. Vakîd (1989). *Kitâbu'l-Meğâzî*, Tahkîk, Marsden Jones, Beyrut: Müessesetü'l-E'lemî.
- Yazır, Elmalı'lı M. Hamdi (Tarihsiz). *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul: Eser Yayınları.

- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. Es-Serî (1988). *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbuhû*, Tahkik, Abdü'l-Celîl, Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Zemaşerî, Cârullah Mahmûd b. Umer (Tarihsiz). *el-Keşşâf An Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvil Fî Vucûhi't-Te'vil*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Zerkânî, Muhammed Abdü'l-Azîm (1996). *Menâhilü'l-İrfân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi.
- Zerkeşî, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh (Tarihsiz). *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.